

<https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.2>**Nemanja Zvijer***Odeljenje za sociologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

nzvijer@f.bg.ac.rs

<http://orcid.org/0000-0002-6401-2460>

Vizuelni metodski pristupi između sociologije i antropologije: foto-elicitacija i *photovoice**

Apstrakt: U radu se daje sažet prikaz dva specifična metoda usmerenja – foto-elicitacije i metod *photovoice*, koja su potekla iz antropologije, ali su našla svoju primenu i u sociologiji. Njihova specifičnost ogleda se u tome što se baziraju na vizuelnom i vizuelnim materijalima uopšte, a eventualna aktuelnost proizlazi iz specifičnog društvenog konteksta koji karakteriše predominacija vizuelnih sadržaja, kako na globalnom tako i na lokalnim nivoima. Uprkos takvoj situaciji, pomenuti metodi, kao i oni njima slični, i dalje se dosta „stidljivo” koriste u istraživačkim pristupima savremenom društvu. U radu se razmatraju centralne osobenosti i epistemološki potencijal foto-elicitacije i metoda *photovoice*, kao i njihove različite formalne varijacije. Posebna pažnja posvećena je mogućim prednostima, ali i manama ovih metoda.

Ključne reči: foto-elicitacija, *photovoice*, metodologija, sociologija, antropologija

Uvod

Mnoge društvene nauke nastajale su i razvijale se uporedo, prožimale se i međusobno uticale i istovremeno crpele inspiraciju jedne od drugih. Čini se da je takav slučaj sa antropologijom i sociologijom. Bliskost ove dve nauke još od njihovih početaka evidentna je na teorijskom planu, ali i na metodskom aspektu (Ilić 2013), kao i na institucionalnom nivou (Kovačević 2010). Dalji razvoj sociologije i antropologije i njihova disciplinarna difuzija nije suštinski promenila prethodno navedeno stanje. To je, između ostalog, uočljivo i u pojedinim krajnje specifičnim disciplinarnim usmerenjima ovih nauka, okrenutih, recimo, ka sferi vizuelnog, kao što su vizuelna antropologija i sociologija vizuelnog.

* Rad na tekstu podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

Nešto ranije, na jednom mestu (Zvijer 2012) pokazano je koliko su pojedine utemeljiteljske studije iz vizuelne antropologije uticale i na sociologiju vizuelnog. Rano antropološko otvaranje ka vizuelnom u smislu korišćenja vizuelnih tehnika beleženja¹ i uopšte integrisanja vizuelnih materijala u sam istraživački proces, osim što je u velikoj meri predstavljalo podsticaj za razvoj sociologije vizuelnog, podrazumevalo je i različito institucionalno etabliranje ovih dveju disciplina.²

Neposredan uticaj vizuelne antropologije na sociologiju vizuelnog možda je najevidentniji na metodskom planu. Mnogi konkretni istraživački postupci i metodi koji su se najpre koristili u okvirima vizuelne antropologije s vremenom su svoju primenu našli i u sociologiji vizuelnog. Takav je slučaj sa foto-elicacijom i metodom *photovoice*. U nastavku rada ova dva metoda malo detaljnije će se razmotriti u smislu prikazivanja njihovih centralnih osobenosti, različitih varijacija, kao i potencijalnih prednosti i mana. Ovakvim pristupom želi se dati jedna iznijansirana slika, koja bi izbegla preterano uznošenje pomenutih metoda, upravo uključivanjem u čitavu perspektivu i njihovog kritičkog sagledavanja.

Foto-elicacija

Foto-elicaciju (*photo elicitation*) prvi je upotrebio američki antropolog Džon Kolijer (John Collier) nazvavši je jednostavno foto-intervjuisanjem i sagledavajući je prevashodno kao jednu vrstu eksperimenta (Collier 1957). Ova tehnika s vremenom je postala jedan od najkorišćenijih postupaka u vizuelnim istraživanjima uopšte, pa je tako svoju primenu našla ne samo u antropologiji, iz koje je potekla, već i u sociologiji, komunikologiji, studijama kulture, industrijskom menadžmentu, žurnalistici (Harper 2005, 757).

Foto-elicacija predstavlja varijaciju na temu intervju, samo što je u ovom slučaju intervju (razgovor) stimulisan i vođen slikama (Harper 2005, 35).³ To praktično podrazumeva da se u toku razgovora ispitaniku pokazuju određene

¹ Već sredinom XX veka mnogi antropolozi kako u Evropi tako i u Severnoj Americi koristili su aktivno tada dostupna tehnička sredstva za vizuelno beleženje stvarajući na taj način specifične vizuelne forme, kao što su etnološki i antropološki filmovi (videti višo o ovome u Hokings 2014).

² Kada je u pitanju domaća sredina, poseban značaj za vizuelnu antropologiju ima nastavna (uvođenje kursa Vizuelna antropologija u studijski program) i naučna delatnost prof. dr Slobodana Naumovića, od podsticajnih ranih radova (Naumović 1988) do recentnijih sinteza (Naumović, Brujić i Mitrović 2021). Sa druge strane, situacija u okvirima sociologije vizuelnog znatno je nezavidnija i u nastavnom i u naučno-publicističkom smislu.

³ Postoje mišljenja da je ovaj pristup proizašao iz teorijskih i metodoloških debata koje su težile da preispitaju principe klasičnih strukturiranih intervju, zatim prirodu

fotografije (unapred određene u zavisnosti od definisanog teorijskog okvira, ciljeva i predmeta istraživanja) kako bi se od njega „izmamili” odgovori za koje se može pretpostaviti da ih ne bi dao u slučaju da nisu korišćene fotografije (sam termin vodi poreklo od engleske reči *elicitation*, što znači izmamljivanje).⁴ Drugim rečima, u toku intervjua pokazuju se slike i zatim se priča o tome što je pokazano (Rose 2014, 29). Osnovna pretpostavka istraživača koji koriste ovu metodu jeste da korišćenje fotografija u toku intervjua i razgovor o njima može „pogurati” samu konverzaciju u pravcu koji je relevantan za ciljeve istraživanja (Williams and Whitehouse 2015, 306). Na taj način, vizuelni materijal se koristi kao jedna vrsta stimulusa (Harrison 1996, 80). Važno je, takođe, napomenuti da se foto-elicitacija može koristiti i u fokus-grupnim intervjuima.⁵

Metod foto-elicitacije može se odnositi na jednu ili na niz fotografija koje je istraživač prikupio i odabrao na osnovu prethodne analize uz pretpostavku da će one imati određeni značaj za ispitanike, u smislu da će njihovo prikazivanje pokrenuti određena sećanja ili reakcije i da će poslužiti da se istraže vrednosti, verovanja i stavovi ispitanika, kao i grupna dinamika (Prosser and Schwartz 2005, 109). Međutim, pojedini autori smatraju da se kao „stimulansi” za razgovor ne moraju koristiti samo fotografije, već to mogu biti i druge vizuelne forme, kao što su pokretne slike (filmovi), umetničke slike ili crteži, kao i istorijske ili arhivske slike, reklame i sl. (Pauwels 2015, 118; Harper 2005, 35). Samim tim, za prikazivanje tako raznolikih vizuelnih sadržaja ispitanicima ne moraju se koristiti samo klasično razvijene ili odštampane fotografije, već i različita tehnička sredstva (tableti, pametni telefoni, laptop računari...).

Kada je u pitanju foto-elicitacija, važno je napomenuti da je istraživački fokus pomeren sa sagledavanja fotografije kao predstave nečeg drugog na saradnički poduhvat između posmatrača i posmatranog (Croghan et al. 2008, 346). Samim tim, treba istaći da u okviru ovog metoda analiza i tumačenje fotografija (ili drugih vizuelnih materijala) nije cilj po sebi, već ti materijali predstavljaju sredstvo kako bi se neki drugi istraživački cilj ostvario.

S obzirom na to koje je poreklo vizuelnih materijala koji se koriste, metod foto-elicitacije najčešće se koristi u tri osnovne varijacije: upotreba gotovih vizuelnih materijala, odnosno onih koji već postoje, zatim upotreba vizuelnih materijala koje je načinio istraživač, kao i upotreba onih fotografija koje su generisali ispitanici, tj. subjekti istraživanja (Pauwels 2015; Grady 2007, 65).⁶ Kada je

odnosa između istraživača i ispitanika, kao i saznanje koje je iz te interakcije trebalo da proizađe (Lapenta 2011, 201).

⁴ U literaturi se jasno naglašava kako mnogi etnografi smatraju da diskusija o fotografijama sa subjektima izmamљуje neprocenjive informacije koje se možda ne bi pojavile u klasičnom intervjuu (Grady 2007, 65).

⁵ Videti, npr. Hopkins and Wort 2020; Batrićević 2021a.

⁶ Pored navedene kategorizacije, u literaturi se pominje i oblik foto-elicitacije koji podrazumeva to da su vizuelni materijali zajedno napravljeni (*co-produced*) od strane

u pitanju prvi oblik foto-elicitacije, fotografije koje se koriste mogu varirati prema različitom nivou opštosti svog karaktera, od onih koje su krajnje specifične, kao što su porodične ili one koje ljudi imaju u svojim kućnim kolekcijama, do onih koje su načelno veoma opšte, kao što su reklamne ili neke druge prepoznatljive i rasprostranjene u okvirima šire kulture. U ovom slučaju istraživač vrši selekciju fotografija koje će se koristiti i one moraju biti prilagođene ciljevima istraživanja.⁷ Samim tim, na istraživaču je sav teret mogućih grešaka u proceni adekvatnosti fotografija koje će biti upotrebljene (Williams and Whitehouse 2015, 309). Nešto manje rizika nosi naredni oblik foto-elicitacije pošto u njemu istraživač sam stvara fotografije koje se kasnije koriste u procesu intervjuisanja, pa je samim tim pod njegovom kontrolom čitav proces nastajanja fotografija. Ovaj oblik foto-elicitacije ponekad se naziva i reflektivnim fotografskim metodom (Lapenta 2011, 206).

U trećem obliku foto-elicitacije ispitanici sami generišu vizuelne materijale. U literaturi se ovaj model označava i kao „samovođeni” (*autodriven*), pošto subjekti sami stvaraju vizuelni sadržaj koji će se kasnije koristiti u intervjuu (Samuels 2007; Clark-Ibáñez 2007). Oni, naravno, prilikom kreiranja fotografija nemaju apsolutnu slobodu, već to rade prema više ili manje striktnim uputstvima samih istraživača povezanih sa predmetom i ciljevima istraživanja. Dakle, istraživač inicira i usmerava proizvodnju slika od strane ispitanika. Posebna pažnja se samo mora obratiti na to da istraživači prilikom objašnjavanja ispitanicima šta treba da rade slučajno ne prenesu svoje vrednosti ili očekivanja, ali isto tako istraživači treba da budu upućeni u specifičan kulturni kontekst ispitanika kako bi adekvatno dekodirali značenja na zabeleženim fotografijama (Pauwels 2015, 125).

Praktično izvođenje foto-elicitacije najpre podrazumeva određeni broj ispitanika, kao i određeni broj slika. Oba broja mogu znatno varirati, a njihova veličina zavisi od predmeta i ciljeva istraživanja, kao i od istraživačkih pitanja od kojih se kreće. Prilikom izvođenja foto-elicitacije posebno je važno pitanje izbora i značenja vizuelnih materijala. Istraživačima su često jasni sopstveni kriterijumi izbora slika koje će koristiti tokom intervjua, ali to ne mora biti slu-

istraživača i ispitanika (Lapenta 2011, 205). Uz rečeno, može se navesti i tzv. obrnuta foto-elicitacija, u kojoj istraživač sam sebe podvrgava fotografskom izmamljivanju (šire u Banić Grubišić, 2012).

⁷ Na primer, u jednom istraživanju o razumevanju prakse pričešća među mladim baptističkim vernicima slike koje su odabrane da bi otvorile diskusiju o pričešću uključivale su kombinaciju tradicionalnih elemenata, kao što su hleb i vino, oltar, krst, raspeće, ali i onih svakodnevnih, kao što su grožđe i hleb iz supermarketa, sendviči, porodično obedovanje (Hopkins and Wort 2020, 171). Istraživačice su navele da je svaka slika prepoznata kao sadržaj koji bi na neki način mogao biti povezan sa temom pričešća ili bi mogao da natera na razmišljanje o tome, a sve u cilju podsticanja i otvaranja razgovora.

čaj sa ispitanicima, pa tako mogu biti iznenađeni (prijatno ili ne) prirodnom odgovora koje njihove fotografije izmamljuju (Prosser and Schwartz 2005, 109). Isto tako, vizuelni materijali koji se koriste prilikom izvođenja foto-elicitacije moraju imati isto ili bar slično značenje i za istraživača i za ispitanika. Ovo je posebno važno za oblik foto-elicitacije koji koristi postojeće vizuelne sadržaje. Kod oblika koji počiva na vizuelnim materijalima koje su generisali sami ispitanici, veoma je važno šta fotografije njima znače, jer su one same po sebi besmislene (Rose 2016, 321–322). Zbog toga je važna malo pre pomenuta upućenost istraživača u kulturni mikro-kontekst ispitanika, kako ne bi došlo do pogrešnih interpretacija zabeleženih sadržaja. Sledeće veoma važno odnosi se na tehničku opremu. Ranije su se u istraživanjima uglavnom koristili jednokratni foto-aparati, što je podrazumevalo obuku ispitanika za njihovu upotrebu (u slučaju da nisu bili upoznati sa tim), kao i proces razvijanja fotografija, dok su danas ove procedure znatno olakšane (u logističkom i u materijalnom smislu) prevashodno zbog veoma raširene upotrebe pametnih telefona sa integrisanim digitalnim kamerama i foto-aparatima.⁸

Foto-elicitacija može biti veoma korisna metoda kada se istražuju identiteti i različite identitetske pozicije, posebno one koje često nisu preterano eksplicitne ili se ne uklapaju u uobičajene identitetske obrasce. Ovo uverenje dele i autori (Croghan et al. 2008) koji su se pozabavili analizom omladinskih identiteta, i to pre svega onim delikatnim i nestereotipnim aspektima. Različiti netransparentni elementi identiteta, kao što su zloupotreba alkohola i droga ili sklonost ka stvarima koje se ne uklapaju u tradicionalne rodne okvire, retko su se pojavljivali u čisto verbalnim intervjuima, za razliku od intervjua u kojima su se koristile fotografije.

Pojedini autori smatraju da je foto-elicitacija najpopularnija vizuelna metoda kada je u pitanju sociologija religije, kao i da je posebno pogodna kada se istražuju različiti oblici (kvazi)religioznih osećanja, religijske ikonografije i simbolike, kao i različite ritualne prakse (Williams and Whitehouse 2015). U jednom istraživanju, u kome je cilj bio osvetliti iskustva mladih budističkih monaha, intervjui su rađeni u dva vremenska intervala u razmaku od par godina, prvi samo u narativnom obliku, a drugi kao samovođena foto-elicitacija u kojoj su ispitanici dobili jedanaest tema na koje su morali da odgovore fotografijama koje su onda naknadno korišćene u razgovoru (Samuels 2007). Sumirajući rezultate, autor navodi da postoje supstancijalne razlike u kvalitetu odgovora, prevashodno pod tim podrazumevajući veću zainteresovanost ispitanika i samim tim dobijanje znatno bogatijih i detaljnijih informacija, što je pripisano upravo korišćenju fotografija u procesu intervjuisanja.

⁸ U pomenutom istraživanju o razumevanju prakse pričešća ispitanici su uglavnom koristili sopstvene pametne telefone sa integrisanim kamerama (Hopkins and Wort 2020, 170).

Foto-elicitacija se pokazala kao posebno popularan metod (u smislu učestale primene) među istraživačima koji su bili zainteresovani za iskustva u urbanim okruženjima, a posebno za to kako gradove doživljavaju manje moćne grupe u društvu, na primer beskućnici i deca (Rose 2016, 317). Jedno istraživanje iz oblasti sociologije detinjstva, koristeći takođe oblik foto-elicitacije u kom ispitanici sami generišu vizuelne materijale, pozabavilo se svakodnevnim životnim praksama i iskustvima dece sa slabijom materijalnom situacijom. Autorka pomenutog istraživanja navela je da je korišćenje foto-elicitacije bilo ključno za pristup dečjoj perspektivi o specifičnim pitanjima i iskustvima i o otkrivanju njihovog pogleda na svet uopšte, kao i da pomenuta tehnika može osvetliti dinamiku i uvide koji se teško mogu ostvariti kroz druge methodske pristupe (Clark-Ibáñez 2007, 194).⁹

Jedno od retkih domaćih istraživanja koje je koristilo metodu foto-elicitacije takođe se bavilo decom, njihovom prostornom pokretljivošću i doživljajem urbanog prostora, pri čemu su deca tokom nedelju dana analognim fotoaparatom za jednokratnu upotrebu fotografisala mesta u gradu koja su im važna i sviđaju im se ili ih pak izbegavaju, da bi potom sa njima bio obavljen razgovor čija je osnova bio svojevrsan foto-dnevnik sastavljen upravo od zabeleženih dečjih fotografija (Radović 2014). Predmet proučavanja mogu biti i perspektive drugih depriviranih društvenih grupacija. Još jedno domaće istraživanje koje je uz metodu dokumentarnog fotografisanja koristilo i metodu foto-elicitacije (u smislu komentarisanja od strane učesnika u istraživanju vizuelnog materijala koji je napravio istraživač) bavilo se osuđenima u kazneno-popravnim zavodu, odnosno njihovim iskustvima prilikom učešća u programu obuke za rad sa psima (Batrićević 2021a).¹⁰

„Izamljivanje” odgovora od strane subjekata korišćenjem foto-elicitacije može se upotrebiti i prilikom istraživanja sećanja na prošlost, uz pretpostavku da bi sećanje na prošle događaje (nezavisno od toga da li je afirmativno ili negativno) bilo drugačije da se ispitanicima pokazuju određeni prepoznatljivi simboli te prošlosti ili da se pak koriste njihovi vizuelni materijali u vidu, na primer, porodičnih ili ličnih fotografija.¹¹ Na taj način fotografije se ponašaju kao jedna

⁹ Šire razmatranje korišćenja metoda foto-elicitacije u istraživanjima sa decom može se naći u Radović 2017, 227–230.

¹⁰ Kada je domaća perspektiva u pitanju, trebalo bi pomenuti i to da su pojedina istraživanja koristila metod foto-elicitacije ili pak pristup koji je blizak ovom metodu, ali ga nisu nazivala tako (Naumović, Brujić i Mitrović 2021, 163–164).

¹¹ U jednom istraživanju (Kuhn 2007) koristile su se ove vrste fotografija kako bi se bliže osvetlili procesi nastanka i funkcionisanja individualnog sećanja, kao i njegova povezanost sa kolektivnim i javnim oblicima sećanja. Slično tome, na drugom mestu (Mannik 2011) fotografije napravljene tokom davnašnjeg traumatičnog iskustva iskorišćene su u procesu intervjuisanja kako bi se dodatno podstakao proces sećanja, kao

vrsta medijuma komunikacije između istraživača i ispitanika omogućavajući da interakcija među njima bude u izvesnom smislu višesmerna, a odgovori koje ispitanici daju mogu biti daleko intenzivniji i višeslojniji.

Upravo ovo poslednje, u pojedinim studijama označeno je kao inherentna kolaborativnost između istraživača i ispitanika (Rose 2014, 29), što može biti jedna od prednosti foto-elicitacije. Na istom mestu kao prednost ovog metoda navodi se i veća efikasnost u prikupljanju podataka (posebno u odnosu na klasične intervjue i ankete), uz pretpostavku da se više informacija može saznati od ispitanika uz korišćenje vizuelnih materijala nego samo kroz razgovor, pošto intervjui uz korišćenje slika mogu podstaći razgovor u različitim pravcima.

Među prednosti foto-elicitacije ubraja se i to da razbija okvire (*breaking frames*) kod ispitanika i kod istraživača u smislu da ispitanicima svoj svakodnevni život može pokazati u novom svetlu, dok istraživačima može otvoriti neke nove perspektive posmatranja (Williams and Whitehouse 2015, 306; Samuels 2007). Slično ovome, ali u nešto konkretnijem smislu, pojedine autorke navode da je foto-elicitacija kao metod posebno pogodna u radu sa decom zbog toga što se lakše prevazilaze lingvističke barijere i eventualni problemi u kognitivnom razvoju dece, zaoblilazi se problem davanja „tačnog” odgovora i narušavaju se odnosi moći između odraslih i dece (Clark-Ibáñez 2007, 173).

Smatra se, takođe, i da foto-elicitacija sa vizuelnim materijalima generisanim od strane ispitanika može biti veoma korisna u istraživanju podrazumevanih stvari u životima ispitanika, jer kroz razgovor o fotografijama koje su sami načinili oni svoje uobičajene aktivnosti vide na drugačiji i distanciraniji način (Rose 2016, 316). Isto tako, navodi se da ovaj oblik foto-elicitacije otvara mogućnost istraživanja latentnih i skrivenih elemenata i mehanizama u svakodnevnom životnim praksama (Rose 2014, 28). I u ovom slučaju fotografije dozvoljavaju ljudima da vide sebe sa određene distance (Lapenta 2011, 206).

Ukazuje se takođe i na to da samovođena foto-elicitacija može osnažiti učesnike istraživanja, postavljajući ih na centralno mesto u samom istraživačkom procesu (Rose 2016, 316). Na ovaj način remeti se dinamika moći, odnosno dolazi do promene u odnosima moći između ispitanika i istraživača. Ta promena posebno je relevantna u onim slučajevima u kojima postoje oštre razlike u statusu, starosti, klasi, polu, etničkoj pripadnosti ili rasi između navedenih aktera (Clark-Ibáñez 2007, 173–174). Sve to pokazuje da foto-elicitacija u izvesnom smislu ruši hijerarhijski odnos između istraživača i ispitanika, pri čemu ispitanik dobija znatno veću ulogu, koja u velikoj meri prevazilazi status pukog objekta istraživanja (Pauwels 2015, 120).

i verbalno iskazivanje niza emotivnih uspomena, pri čemu autorka posebno naglašava da emocije povezane sa sećanjima često daju širinu i gustinu usmenim narativima kada se fotografije unose u proces intervjuisanja.

Kod samovođene foto-elicitacije kao prednost se naglašava i to da može jasnije otkriti različite kulturološke obrasce ispitanika, kao što su vrednosti, norme, očekivanja... (Pauwels 2015, 123; Harper 1988, 65) Na drugim mestima se naglašava da će ovaj oblik foto-elicitacije tačnije odražavati svet ispitanika, kao i da je upotreba tog oblika pogodnija za premošćavanje kulturološki različitih svetova u koje mogu biti situirani istraživač i istraživani (Samuels 2007, 199). Smatra se takođe da proizvodnja vizuelnih materijala od strane ispitanika odražava njihova subjektivna značenja i iskustva (shvatanje sopstva, odnosa sa drugima i različite aspekte svakodnevnog života) i da korišćenje tih materijala može pomoći da se ta značenja i iskustva lakše izmame (Harrison 1996, 81).

Kao još jedna od prednosti foto-elicitacije navodi se i to da može olakšavati da se ispitanici ubede da učestvuju u intervjuu, posebno ako se vizuelni materijal odnosi na njihovo neposredno okruženje ili polje interesovanja, pri čemu sam vizuelni materijal može pružiti jednu vrstu strukture za intervju koju ispitanik obično ne smatra destimulativnom ili konfrontirajućom (Pauwels 2015, 119). Refleksivna foto-elicitacija primenjena u jednom istraživanju imigrantskih zajednica u SAD, prema tvrdnji autora, donela je znatno šire uvide u razmišljanja i stavove ispitanika, istovremeno omogućujući i lakše i prisnije uspostavljanje odnosa između istraživača i ispitanika (Gold 2007).

Većinu navedenih argumenata koji idu u prilog korišćenja foto-elicitacije pomenuo je i Džon Kolijer u svom tekstu koji je uveo ovu metodu u akademsko-istraživačku sferu, s tim što je on u tom pogledu pokazao i određenu dozu obazrivosti navodeći da određeni kvaliteti foto-elicitaciju ne čine nužno boljim metodom od nekih drugih, iako se, kako navodi, pokazalo da fotografije mogu uticati na boju i strukturu intervjuja. Pritom, Kolijer je na fotografiju gledao više kao na pomoć pri intervjuu, a ne kao na nepogrešivu tehniku, jer, kako je i sam primetio, slike mogu biti od vitalnog značaja u jednom trenutku intervjuja, a ometajuće u drugom (Collier 1957, 857–858).

Kolijerovo zapažanje o ambivalentnom karakteru foto-elicitacije otvara pitanje njenih ograničenja. Pojedine stvari koje se najčešće naglašavaju kao prednost foto-elicitacije istovremeno mogu imati i ograničavajući karakter. Jedan od osnovnih razloga korišćenja foto-elicitacije jeste to što se unapred pretpostavlja da će vizuelno delovati kao jedna vrsta okidača za usmeni odgovor ili da će vizuelno i verbalno u izvesnom smislu ojačati jedno drugo. Međutim, problem može biti u tome što se često ne zalazi dublje u probleme samog predstavljanja, kao i interpretacije, koji se eventualno mogu javiti (Croghan et al. 2008, 346). Ovaj problem se neposredno odnosi na pitanje značenja koja korišćeni vizuelni materijali imaju kako za ispitanika tako i za istraživača. Prethodno je napomenuto da između ovih aktera mora postojati izvesna značenjska ekvivalencija u pogledu samih materijala, kako bi njihovo korišćenje u toku intervjuja uopšte imalo smisla. Kada su u pitanju vizuelni materijali,

naglašeno je, takođe, i to da se tokom izvođenja foto-elicitacije mogu koristiti različite vrste, ali treba imati u vidu da neće svaki od njih izazvati željene reakcije, kao i to da vizuelni materijali nemaju isti potencijal za izmamljivanje za sve ispitanike (Pauwels 2015, 121).

Različito poreklo vizuelnih materijala koji se koriste može uzrokovati različite probleme. Kada se upotrebljavaju oni koji već postoje, veoma je važno voditi računa prilikom njihovog izbora, pošto mogu poremetiti ili iskriviti proces istraživanja ako su irelevantni za proučavani problem, loše prilagođeni ispitaniku ili ako stvaraju previše sugestivnu, jednostranu ili nepotpunu sliku fenomena ili događaja koji se razmatraju (Pauwels 2015, 120). Isto tako, kada se koriste vizuelni materijali koje su proizveli ispitanici, postoji mogućnost da istraživanje odvedu u pravcu koje istraživač možda nije očekivao niti predvideo (Williams and Whitehouse 2015, 306). U ovim slučajevima samovođene foto-elicitacije vizuelni materijali često više mogu odražavati preferencije ispitanika, a ne istraživača, i to uprkos detaljnim i preciznim uputstvima (Croghan et al. 2008).

Još jedna od stvari koja se često navodi kao prednost foto-elicitacije može takođe istovremeno biti i ograničenje. Misli se na odnose moći između istraživača i ispitanika, jer foto-elicitacija ne eliminiše u potpunosti ove odnose pošto istraživač može da manipuliše vizuelnim materijalima tokom samog intervjua, kao i da sugerise određene teme u okviru tih materijala i da naglašava elemente njihovog sadržaja (Lapenta 2011, 210). Uz sve navedeno, pojedini autori ukazuju i na problem pouzdanosti ljudskog sećanja kada se koriste fotografije koje su nastale znatno pre nego što su upotrebljene u istraživanju, pošto vremenski interval između momenta kada je fotografija napravljena i trenutka kada se koristi u istraživanju može biti problematičan sa stanovišta tačnosti ili objektivnosti (Williams and Whitehouse 2015, 307).

Photovoice

Uz foto-elicitaciju, može se pomenuti jedno slično metodsko usmerenje. Reč je o metodi *photovoice*. Naziv metoda vodi poreklo od engleskog akronima *VOICE – Voicing Our Individual and Collective Experience* (Wang and Burris 1997, 381–382), koji bi se mogao prevesti kao „izražavanje našeg individualnog i kolektivnog iskustva”, pri čemu je fotografija medij kroz koji se to izražavanje može materijalizovati.¹² Iz samog naziva može se naslutiti angažovani karakter koji je inherentan ovom metodu i upravo zbog tog karaktera često se navodi da ovaj metod delimično proističe iz specifične tradicije akcionih istraživanja (Rose 2016, 315). U najširem smislu, akciona ili angažovana istraživanja

¹² Zbog problema sa smislenim prevodom termina *photovoice* na srpski jezik, odlučeno je da se sam termin koristi u svom integralnom obliku.

usmerena su na kritičko preispitivanje odnosa moći koji oblikuju uslove života nepovoljne za određenu lokalnu zajednicu i njene članove, sa ciljem da se u saradnji s njima ti odnosi rasvetle, a uslovi promene (Đorđević 2021, 32). Donekle pojednostavljeno gledano, participativnost, uz angažovani karakter, jedna je od glavnih karakteristika ove vrste istraživanja. Kada je u pitanju sama participativnost, treba samo skrenuti pažnju na onu vrstu akcionih istraživanja koja se odnose na celokupnu zajednicu, dakle na participaciju što većeg broja učesnika, i koja nastoje da odgovore na potrebe zajednice, onako kako ih sama zajednica sagledava (Petrović 2008). Upravo u takvim istraživačkim okolnostima počela je i upotreba metoda *photovoice*, što je uslovalo da je sam metod u početku bio korišćen od strane istraživača koji su se bavili temama povezanim sa zdravstvenom problematikom ili sa problemima organizovanja u okviru lokalnih zajednica (Harper 2012, 189).¹³

Slično kao i u slučaju jednog oblika foto-elicitarne metode, *photovoice* podrazumeva da učesnici istraživanja sami fotografišu ili snimaju na osnovu prethodnih instrukcija stvarajući na taj način vizuelni materijal koji će kasnije zajedno sa istraživačima analizirati. Na jednom mestu konkretno se navodi devet koraka koje bi trebalo ispuniti prilikom upotrebe ovog metoda: tu je najpre odabir samih učesnika istraživanja (optimalan broj bi bio između sedam i deset), zatim sledi njihovo uvođenje u suštinu metoda sa posebnim osvrtom na pitanja moći i etike, kao i pribavljanje njihove saglasnosti za korišćenje fotografija koje naprave i za samo učestvovanje ako su u pitanju maloletna lica; nakon ovoga učesnici u dogovoru sa istraživačima određuju inicijalne teme za fotografisanje, vrši se obuka učesnika za korišćenje fotografske opreme i obezbeđuje im se vreme za fotografisanje (najčešće nedelju dana od početnog sastanka), a nakon ovoga slede sastanci na kojima se diskutuje o fotografijama (obično nakon svake nedelje fotografisanja); poslednja dva koraka odnosila bi se na način predstavljanja rezultata istraživanja javnosti i donosiocima odluka, kao i odabir konkretnih donosioca odluka koji će detaljno biti upoznati sa centralnim predmetom (problemom) istraživanja (Wang 2006, 149–152).

Imajući u vidu angažovani karakter ovog metoda, može se reći da je fotografisanje najčešće usmereno na neke od problema koji postoje u određenoj zajednici sa kojima se suočavaju njeni članovi. Douglas Harper zbog toga smatra da je *photovoice* zasnovan na pretpostavci da fotografisanje sopstvenog okruženja osnažuje jer podiže svest upravo o problemima u određenoj zajednici i da zajednički rad kroz upoznavanje sa metodom koji počiva na fotografisanju može kod ljudi probuditi želju za društvenom promenom (Harper 2012, 202).

¹³ Isti autor na istom mestu navodi da se upotreba metoda *photovoice* veoma brzo proširila i na proučavanje mogućnosti osnaživanja određenih kategorija stanovništva, zatim na proučavanje siromaštva, obrazovanja, mladih, identiteta i rada.

Photovoice samim tim ne mora imati primarno saznajni karakter, već je cilj da se eventualno pokrene pozitivna promena u svetu ispitanika, u idealnom slučaju podizanjem svesti o problemima u zajednici, ojačavajući članove zajednice ili marginalizovane individue ili vršeći pritisak na autoritete i donosiocima odluka (Pauwels 2015, 128). Sve navedene karakteristike pomenula je i Vang (Caroline Wang), autorka koja je prva upotrebila metod *photovoice* početkom 1990-ih baveći se problemima reproduktivnog zdravlja žena u jednoj kineskoj provinciji.¹⁴ Vangova *photovoice* u najširem smislu određuje kao proces putem kojeg ljudi mogu da identifikuju, predstaviti i poboljšaju određene okolnosti u svojoj zajednici koristeći foto-aparate ili kamere, pri čemu izdvaja tri glavna cilja: omogućiti ljudima da vizuelno zabeleže dobre i loše strane njihove zajednice, promovisati kritički dijalog o važnim temama vezanim za zajednicu kroz grupne diskusije o fotografijama, dopreti do donosioca odluka (Wang and Burris 1997, 369–370). Na taj način, davanjem prilike učesnicima istraživanja da fotografišu i snimaju u svojim zajednicama ono što može biti problematično ili disfunkcionalno, njima se pridaje aktivistička uloga potencijalnog „katalizatora promene” (Wang) umesto uloge pasivnih subjekata, koji kao takvi najdalje mogu dogurati do uloge statista u okviru napora drugih ljudi. Pored ovoga, sami učesnici, u okviru jednog od devet prethodno pomenutih koraka (diskusija o fotografijama), moraju biti uključeni u trostepeni proces koji obezbeđuje stvaranje temelja za analizu: selektovanje (odabir onih fotografija koje najtačnije odražavaju potrebe i probleme zajednice), kontekstualizovanje (razvijanje narativa o značenju fotografija) i kodiranje (identifikovanje problema i tema koji se pojavljuju na fotografijama) (Wang and Burris 1997, 380).

Vangova navodi da pošto praktično svako može naučiti da koristi foto-aparate i kamere (što je posebno izraženo danas, kada su integrisane u pametne telefone, koji su opet postali proizvođači ljudskih čula, pa čak i ekstremiteta, u makluanovskom smislu), *photovoice* može biti koristan kada se istražuju problemi ranjivih i marginalizovanih društvenih grupa, kao što su žene, radnici, deca, seljaci, ljudi koji dobro ne vladaju zvaničnim jezikom i ljudi sa društveno stigmatizovanim zdravstvenim stanjima (Wang and Burris 1997, 370). Spisku Vangove, koji svakako nije konačan, mogle bi se dodati i etničke, religijske, seksualne i druge manjine. Pojedina istraživanja bazirana na ovom metodu bila su, između ostalog, fokusirana i na beskućnike, izbeglice, migrante, zavisnike od opijata, maloletne i punoletne delikvente (Batrićević 2021b, 26).

Suština je, dakle, u omogućavanju da se čuje (tj. u ovom slučaju vidi) glas (*voice*) marginalizovanih i obespravljenih grupa. Međutim, iako je društveno-anagažovani karakter ovog metoda u prvom planu, to ne znači da se kroz

¹⁴ U ovom istraživanju autorka je umesto naziva *photovoice* koristila naziv *photo-novela* (Wang and Burris 1994).

njega ne mogu prikupiti podaci upotrebljivi u naučne svrhe, niti da se ne može steći naučno legitimno saznanje. Razmatrajući prednosti i nedostatke ove metode, i sama Vangova oscilira na liniji angažovano-naučno, pri čemu u njenom slučaju angažovano možda neznatno preteže. Tako navodi prednosti metoda *photovoice* koje su najčešće na različite načine povezane sa procenom potreba u okviru određene zajednice, podvlačeći da se prilikom toga koristi veoma moćno sredstvo – vizuelni zapis. Uz to, ističe i mogućnost veće participacije ostalih članova zajednice,¹⁵ kao i afirmisanje perspektive najranjivijih delova populacije, ali i uopšte uvid u drugačije načine življenja (Wang and Burris 1997, 371–372). Među nedostatke, ova autorka ubraja mogućnost lake politizacije (što je posebno izraženo u težnji da se promeni *status quo* kroz pritisak na donosiocce odluka, tj. političare), kao i problematičnost lične procene (ko fotografije/snima, šta se (ne) fotografije/snima, ko bira fotografije o kojima će se pričati...).

Navedene prednosti i mane metoda *photovoice* pokazuju da se odnos između angažovanog i naučnog ne mora nužno posmatrati kroz opozitnu perspektivu međusobnog isključivanja, već da taj odnos može imati jednu vrstu međuprožimajućeg dijalektičkog karaktera. Sam društveni angažman podrazumeva promišljanje i pokušaj promene (ili očuvanja) postojećih elemenata društvene realnosti kao što su vrednosti, norme, obrasci ponašanja koji usmeravaju delanje pojedinaca i društvenih grupa, kao i funkcionisanje institucija (Ivković i Prodanović 2021, 8). Iz pomenutog određenja posebno se mogu izdvojiti reflektivni i delatni aspekt, koji su kao takvi međusobno nerazdvojni i inherentni samom pojmu angažmana. Pri tom, reflektivnost se može posmatrati kao jedna vrsta zajedničkog imenitelja naučnog i angažovanog, pošto je promišljanje nužno prilikom bavljenja i naučnom i angažovanim delatnošću. U tom smislu, naučni pristup može biti osnova društvenog angažmana, za šta, osim metoda *photovoice*, primer može biti i kritička analiza diskursa. Norman Fairclough (N. Fairclough) naglašava da su društveni problemi i pitanja polazna tačka kritičke analize diskursa, pri čemu sama promena koja je povezana sa političkim i društvenim pitanjima ima gotovo privilegovano mesto u okviru ovog interdisciplinarnog pristupa. Štaviše, upravo epitet „kritička” u njenom nazivu referira ka tome da je „posvećena progresivnoj društvenoj promeni” (Fairclough 2001, 230).

Isto tako, društveni angažman može voditi saznanje. Jirgen Habermas iz dilatajvske perspektive govori o interesima koji vode saznanje, a koji mogu biti tehnički i praktični, gde su prvi usmereni na shvatanje objektivne stvarnosti, što je zadatak analitičke nauke, dok su drugi orijentisani na sporazumevanje,

¹⁵ Vangova navodi da metod može poslužiti ne samo za procenu potreba već i za beleženje imovine i stvari, poredeći u tom kontekstu metod foto-glasa sa klasičnim anketama o domaćinstvima u kojima su ljudi prebrojani, intervjuisani i ispitani, navodeći da takav pristup kod ispitanika može nenamerno pojačati osećaj bespomoćnosti, inferiornosti i ozlojeđenosti (Wang and Burris 1997, 373).

što je zadatak hermeneutike (Habermas 1975). Premda Habermas nema u vidu društveni angažman kao takav, može se reći da tehnički i praktični interesi mogu biti delatno središte angažmana (Kuljić 2022, 285), odnosno mogu proisticati iz samog angažmana. Pre svega zbog toga što se pomenuti interesi odmeravaju prema „objektivno postavljenim problemima održavanja života” (Habermas 1975, 241), dakle spram same egzistencije i reprodukcije života. Angažman u tom smislu može biti najneposrednije povezan sa promenom određenih životnih pitanja i uslova, pa kao takav može determinisati tehničke i praktične interese, a time uticati i na samo saznanje.¹⁶

Svojevrсна dijalektičnost odnosa naučnog i angažovanog može otići u krajnost, posebno onda kada dolazi do preuznošenja angažmana, pošto to može relativizovati naučnu misao (Kuljić 2022, 274). U takvim slučajevima angažovanom se daje prednost nad naučnim, pa saznajni aspekti ostaju po strani, dok prevagu odnose interesi koji stoje u samoj biti angažmana, a koji u tom slučaju imaju nenaučni karakter. To svakako može biti slučaj i prilikom korišćenja metoda *photovoice*, mada ne mora biti i pravilnost. U svakom slučaju, širi društveni angažman bio bi jedna od važnijih karakteristika i ujedno osobenost koja ovaj metod odvaja od sličnog oblika metoda foto-elicitacije (kada takođe sami ispitanici generišu vizuelni materijal koji se posle koristi u intervjuima). Formalna sličnost ova dva metoda oblika često dovodi i do njihovog nediferenciranog sagledavanja.

Kao primer za rečeno mogla bi se navesti jedna ranija antropološka studija bazirana na vizuelnim metodama, „Kroz oči Navaho Indijanaca” (*Through Navajo Eyes*), koja se često pominje kada se razmatraju metodi zasnovani na vizuelnom, kao što su, između ostalih, i foto-elicitacija i *photovoice*. Osnovno pitanje od koga se u pomenutoj studiji krenulo nije bilo angažovanog već više sazajnog karaktera, a odnosilo se na to kako će pripadnici kulture koja nije upoznata sa fenomenom filma i filmskih kamera (u ovom slučaju Navaho Indijanaca) reagovati kada se od njih zatraži da nešto snime, odnosno kako će strukturirati svoj pogled na svet i svoju realnost koristeći filmsku kameru (Worth and Adair 1972).¹⁷ Ovako postavljeno istraživanje, u kom se želelo utvrditi da li je

¹⁶ Habermas napominje da se život menja kroz akt samorefleksije, koja predstavlja kretanje emancipacije (Habermas 1975, 258), pri čemu je samorefleksija ključno obeležje emancipatornog sazajnog interesa „koji je svojstven samom delujućem umu” (Habermas 1975, 243).

¹⁷ Autori, doduše, napominju da bi njihovo istraživanje moglo imati i praktičnu korist, ali to se odnosilo na neke opšte stvari poput sazajanja o društvenoj raznolikosti, o društvenim interakcijama posredovanim simboličkim formama, o komunikaciji, o stvaranju značenja (Worth and Adair 1972, 5). Nema, međutim, reči o tome kako bi istraživanje konkretno pomoglo Navaho Indijancima i popravilo njihov položaj u tadašnjem severnoameričkom društvu.

moгуće naučiti ljude sa drugačijom kulturom od dominantne da prave filmove u kojima će oslikavati sebe i svoju kulturu onako kako to vide oni sami, suštinski nije predstavljalo u strogom smislu te reči ni metod *photovoice* ni metod foto-elicitacije. Koristili su se određeni elementi bliski navedenim metodama (generisanje vizuelnih materijala od strane ispitanika i razgovor o tim materijalima), ali glavni cilj je bio uočiti i razmotriti način na koji društvene grupe komuniciraju putem filmskog medija (Worth and Adair 1972, 134), a ne izmamiti od ispitanika dodatne odgovore pomoću vizuelnih materijala ili popraviti njihov duštveni položaj. Uprkos tome, pojedini autori ovu studiju nediferencirano sagledavaju smeštajući je ili u okvire metoda *photovoice* (Harper 2012; Wang and Burris 1997) ili u okvire foto-elicitacije (Pauwels 2015).

Do zabune ne mora doći samo kad se procenjuje tuđi rad, već i kad se sprovodi sopstveni. U tom smislu mogao bi se navesti jedan recentniji primer nediferenciranog pozivanja na metode *photovoice* i foto-elicitacije. Radi se o već pomenutom tekstu o razumevanju prakse pričešća među mladim baptističkim vernicima, u kom autorke, prema sopstvenom shvatanju, pored foto-elicitacije upotrebljavaju i *photovoice* (Hopkins and Wort 2020). Kao osnovni argument u prilog korišćenju metoda *photovoice* autorke navode osnaživanje (*empowerment*) ispitanika. Ovde se kao problem mogu javiti dve stvari – da li se samo osnaživanje može uzeti kao distinktivna karakteristika metoda *photovoice*, kao i to kakav je karakter tog osnaživanja?

Načelno posmatrano, osnaživanje jeste jedna od glavnih karakteristika ovog metoda, međutim nije jedina, odnosno nije ona koja ovaj metod razdvaja od drugih sličnih metoda (kao što je foto-elicitacija). U tom smislu, značajnija je ona osobenost koja se odnosi na njegov angažovani karakter, pa se stoga može reći da bi društveni angažman metoda *photovoice* bio njegova *differentia specifica*. Angažovanom se, dakle, u okviru ovog metoda daje prednost (pre svega nad saznavim iako, kako je prethodno naglašeno, to ne mora nužno potirati saznavno), i to je ona linija koja ga razdvaja od drugih metoda. Osnaživanje, sa druge strane, povezano je u metodu *photovoice* neposredno sa angažovanim, jer ono nije usmereno na odnos između istraživača i ispitanika (kao u slučaju foto-elicitacije), već na odnos između samih učesnika istraživanja i šireg društva. U slučaju navedenog teksta, osnaživanje je, prema autorkama, oličeno u većoj participativnosti ispitanika u okvirima samog istraživanja (Hopkins and Wort 2020), međutim bez ikakvog referiranja ka društvenom kontekstu u kome ispitanici egzistiraju. Samim tim, izostaju šire društvene implikacije samog osnaživanja, što znači da je metoda forma koju su one koristile znatno bliža foto-elicitaciji nego metodu *photovoice*.

Za razliku od navedenog, jedan drugi rad pokušao je da utvrdi da li je došlo do osnaživanja učesnica upravo u projektu bazirnom na metodu *photovoice*. Promene u osnaživanju praćene su kroz tri dimenzije – sticanje znanja i veština,

promene u samopercepciji, pristup i korišćenje resursa – a rezultati su pokazali da je do samih promena došlo i da su obuhvatile sve tri dimenzije. U okviru prve dimenzije posebno je naglašena promena sopstvene perspektive tokom fotografisanja i sticanje različitih saznanja tokom diskusija u malim grupama. Promena u samopercepciji podstaknuta je obezbeđivanjem prostora gde su učesnice mogle da se izraze i gde su bile cenjene zbog svog mišljenja, a njihovi narativi su pokazali da su društveni odnosi koje su uspostavile i izgradnja novih veza sa različitim akterima bili jedan od glavnih resursa koji su proizašli iz iskustva korišćenja metoda *photovoice* (Budig et al. 2018).

Photovoice, dakle, podrazumeva konstantan rad sa grupom ljudi tokom određenog vremenskog perioda kako bi se eventualno uticalo na situaciju i okolnosti u kojima žive, dok foto-elicitacija traje znatno kraće, obuhvata jedan ili dva intervjua sa ispitanikom i ne podrazumeva društveni angažman.

Zaključak

U radu su predstavljena dva specifična metoda, foto-elicitacija i *photovoice*, bazirana na vizuelnom, koja su potekla iz antropologije, ali su svoju primenu našla ne samo u sociologiji već i u drugim društveno-humanističkim naukama. Oba metoda suštinski počivaju na tradicionalnim istraživačkim pristupima oslobođenim na klasični intervju i fokus-grupne razgovore. Uprkos tome, čini se da njihova upotreba predstavlja vidljivo i svakako značajno proširenje metodskog opsega, prevashodno zbog uvođenja u igru dodatne vizuelne dimenzije. Integrisanje vizuelne ravni u standardne (klasične) metode prakse odrazilo se na njihove različite aspekte povezane sa konkretnim istraživačkim koracima, kao što su ravan prikupljanja podataka ili razvijanje instrumenta istraživanja. Razmatranjem relevantne metodološke literature utvrđeno je da je vizuelno uticalo na strukturu samih metodskih praksi istovremeno dajući dodatni kvalitet kako njima tako i pojedinim postupcima u okviru njih.

Upravo u tom kontekstu navedene su i neke od prednosti analiziranih metoda, koje ih na određeni način odvajaju od druge metode prakse. Kada je u pitanju foto-elicitacija, prednosti se pre svega odnose na veću efikasnost u prikupljanju podataka, na kolaborativnost, na razbijanje okvira i prevazilaženje različitih barijera, na osnaživanje učesnika u odnosu na istraživače i omogućavanje njihovog lakšeg pristanka, ali i lakšeg uvođenja u samo istraživanje. Kod metoda *photovoice* situacija je nešto drugačija zbog njegovog izraženo angažovanog karaktera. Zbog toga bi se, načelno posmatrano, prednosti mogle podeliti u dve grupe – u naučnu (saznajnu), koja bi obuhvatala pogodnost ovog metoda za istraživanje marginalizovanih društvenih skupina i omogućavanje veće participativnosti učesnika, i u vannaučnu (angažovanu) grupu, koja bi podrazumeva-

la osnaživanje samih učesnika u odnosu na društveni kontekst u kom obitavaju (podizanje svesti o problemima, artikulacija želje za promenom), procenu potreba učesnika istraživanja i eventualni pritisak na donosiocje odluka.

Sa druge strane, kako ne bi došlo do preuznošenja i glorifikacije ovih metoda, bilo je reči i o njihovim ograničenjima. U slučaju foto-elicitacije ograničenja su se odnosila na to da ne postoje apsolutne „garancije” da će vizuelni materijali izmamiti dodatne informacije niti da uopšte imaju „elicitacioni” potencijal, zatim na pitanje značenja i interpretacije tih materijala, adekvatnost njihovog izbora, kao i na probleme očekivanog pravca u kom se kreće samogenerisanje vizuelnih materijala od strane subjekata. Upitno je takođe i koliko se odnosi moći između istraživača i ispitanika zaista remete. Ograničenja metoda *photo-voice*, shodno njegovom specifičnom karakteru, odnose se na problematičnost lične procene prilikom vizuelnog beleženja, kao i na laku politizaciju. Detaljnije razmatranje prednosti i ograničenja ovih metoda treba da ponudi jednu balansiraniju metodološku sliku o njihovom značaju.

„Usidravanje” methodske prakse u vizuelnom i široko oslanjanje na vizuelne materijale u istraživačkim pristupima savremenom društvu ne bi trebalo da predstavlja vrstu egzibicionizma, već sasvim realnu potrebu. Izrazito široka dominacija vizuelnih sadržaja, kao i rapidno širenje obima komuniciranja pomoću vizuelnog, da navedemo samo neke od karakteristika savremenog društvenog konteksta, u izvesnom smislu potvrđuju prethodno iznetu tvrdnju. Stoga se ne čini preteranim pitanje da li zapravo idemo u pravcu nečega što bismo uslovno mogli nazvati vizuelnim društvom, pri čemu bi bar delimično potvrđan odgovor na to pitanje podrazumevao i legitimisanje upotrebe methodske prakse opisane u ovom tekstu. U ovome bi se mogao ogledati i doprinos ovog rada, kao skretanje pažnje na potrebno usaglašavanje između karaktera savremenog društva i konkretnih metoda koje to društvo proučavaju, jednim delom i kroz njihovo detaljnije osvetljavanje.

Reference

- Banić Grubišić, Ana. 2012. „O slučaju 'obrnute' upotrebe 'fotografskog izmamljivanja': razmišljanja o značaju i ulozi vizuelne građe u terenskom istraživanju”. *Etno-anthropološke sveske* 19 (8): 47–63.
- Batričević, Ana. 2021a. *Sloboda u krugu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Batričević, Ana. 2021b. „Photovoice i (re)socijalizacija prestupnika”. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 40 (2–3): 21–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi20212302>
- Budig, Kristen et al. 2018. „Photovoice and empowerment: evaluating the transformative potential of a participatory action research project”. *BMC Public Health* 18: 432. <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5335-7>

- Clark-Ibáñez, Marisol. 2007. „Inner-City Children in Sharper Focus”. In *Visual research methods: Image, society, and representation*, edited by Gregory C. Stanczak, 167–196. Sage Publications, Inc.
- Collier, John. 1957. „Photography in Anthropology: A Report on Two Experiments”. *American Anthropologist* 59 (5): 843–859.
- Croghan, Rosaleen et al. 2008. „Young People’s Constructions of Self: Notes on the Use and Analysis of the Photo-Elicitation”. *Methods, International Journal of Social Research Methodology* 11 (4): 345–356. <https://doi.org/10.1080/13645570701605707>
- Đorđević, Ana. 2021. „Angažovano istraživanje”. U *Pojmovnik angažmana*, uredila Gazela Pudar Draško, 32–33. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Fairclough, Norman. 2001. „The Discourse of New Labour: Critical Discourse Analysis”. In *Discourse as Data. A Guide for Analysis*, edited by Margaret Wetherell et al. London: Sage Publications Ltd.
- Gold, Steven J. 2007. „Using Photography in Studies of Immigrant Communities”. In *Visual research methods: Image, society, and representation*, edited by Gregory C. Stanczak, 141–166. Sage Publications, Inc.
- Grady, John. 2007. „Visual Sociology”. In *21st Century Sociology: A Reference Handbook (volume two)*, edited by C. D. Bryant and D. L. Peck, 63–70. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Habermas, Jürgen. 1975. *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.
- Harper, Douglas. 2012. *Visual Sociology*. London and New York: Routledge.
- Harper, Douglas. 2005. „What’s New Visually?”. In *The Sage Handbook of Qualitative Research*, edited by N. K. Denzin and Y. S. Lincoln, 747–761. London: Sage Publications.
- Harrison, Barbara. 1996. „Every Picture ‘Tells a Story’: Uses of the Visual in Sociological Research”. In *Methodological Imaginations*, edited by E. S. Lyon and J. Busfield, 75–94. London: Macmillan Press Ltd.
- Hokings, Pol ur. 2014. *Načela vizuelne antropologije*. Beograd: Clío.
- Hopkins, Linda and Eleanor Wort. 2020. „Photo Elicitation and Photovoice: How Visual Research Enables Empowerment, Articulation and Dis-Articulation”. *Ecclesial Practices* 7 (2): 163–186. <https://doi.org/10.1163/22144471-BJA10017>
- Ilić, Vladimir. 2013. „Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji”. *Sociologija* 55 (4): 519–540. <https://doi.org/10.2298/SOC1501133I>
- Ivković, Marjan i Srđan Prodanović. 2021. „Društveni angažman”. U *Pojmovnik angažmana*, uredila Gazela Pudar Draško, 8–9. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Kovačević, Ivan. 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: „Srpski genealoški centar” i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Kuhn, Annette. 2007. „Photography and cultural memory: a methodological exploration”. *Visual Studies* 22 (3): 283–292. <http://dx.doi.org/10.1080/14725860701657175>
- Kuljić, Todor. 2022. „Samoviđenje angažmana – jedan segment autobiografije kao istorijskog izvora”. *Tokovi istorije* (2): 273–305. <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.2.kul.273-305>

- Lapenta, Francesco. 2011. „Some Theoretical and Methodological Views on Photo-Elicitation”. In *The Sage Handbook of Visual Research Methods*, edited by Eric Margolis and Luc Pauwels, 201–213. Sage Publications.
- Mannik, Lynda. 2011. „Remembering, Forgetting, and Feeling with Photographs”. In *Oral History and Photography*, edited by Alexander Freund and Alistair Thomson, 77–95. New York: Palgrave Macmillan.
- Naumović, Slobodan, Marija Brujić i Katarina Mitrović. 2021. „Uvod u antropologiju fotografije u Srbiji”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (1): 151–171. <https://doi.org/10.2298/GEI2101151N>
- Naumović, Slobodan. 1988. „Pitanje vizuelne građe u etnologiji”. *Etnološke sveske IX*: 113–123.
- Pauwels, Luc. 2015. *Reframing Visual Social Science*. Cambridge: University Press.
- Petrović, Danijela. 2008. „Akciono istraživanje – neka teorijska i praktična pitanja”. U *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja*, uredio Dušan Stojnov, 237–275. Beograd: Zepter Bookworld.
- Prosser, Jon and Dona Schwartz. 2005. „Photographs within the Sociological Research Process”. In *Image-based Research*, edited by Jon Prosser, 101–115. London: Routledge.
- Radović, Svetlana. 2017. „Korišćenje fotografije kao tehnike istraživanja u sociologiji”. *Sociološki pregled* 51 (2): 211–235. <https://doi.org/10.5937/socpreg1702211R>
- Radović, Svetlana. 2014. „Gradski prostor kao okvir svakodnevnog života dece na primeru istraživanja konkretnih urbanih prostora u Novom Sadu” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Rose, Gillian. 2016. *Visual Methodologies*. Sage Publications.
- Samuels, Jeffrey. 2007. „When Words Are Not Enough: Eliciting Children’s Experiences of Buddhist Monastic Life Through Photographs”. In *Visual research methods: Image, society, and representation*, edited by Gregory C. Stanczak, 197–224. Sage Publications, Inc.
- Zvijer, Nemanja. 2012. „Sociologija vizuelnog – mogući pravci budućeg razvoja sociologije u Srbiji”. *Sociološki pregled* 46 (3–4): 1065–1084.
- Wang, Caroline. 2006. „Youth Participation in Photovoice as a Strategy for Community Change”. *Journal of Community Practice* 14 (1–2): 147–161. http://dx.doi.org/10.1300/J125v14n01_09
- Wang, Caroline and Mary Ann Burris. 1997. „Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment”. *Health Education and Behavior* 24 (3): 369–387. <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>
- Wang, Caroline and Mary Ann Burris. 1994. „Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation”. *Health Education and Behavior* 21 (2): 171–186. <https://doi.org/10.1177/109019819402100204>
- Williams, Roman and Kyle Whitehouse. 2015. „Photo Elicitation and the Visual Sociology of Religion”. *Review of Religious Research* 57 (2): 303–318. <https://doi.org/10.1007/s13644-014-0199-5>
- Worth, Sol and John Adair. 1972. *Through Navajo Eyes*. Bloomington/London: Indiana University Press.

Nemanja Zvijer

Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

nzvijer@f.bg.ac.rs

*Visual Methodological Approaches between
Sociology and Anthropology:
Photo-elicitation and Photovoice*

This paper gives a concise overview of two specific methods – photo-elicitation and photovoice – which originated in anthropology, but found an application in sociology as well, mostly because of the closeness of these two disciplines on the theoretical and methodological level, as well as on the institutional. This closeness is, among other things, noticeable in the highly specific academic directions of these disciplines, such as those oriented towards the visual sphere, like visual anthropology and visual sociology. The specificity of the two mentioned methods is reflected in the fact that they are based on the visual and visual materials in general, and their use is, to a large extent, legitimated by a specific social context characterised by the predominance of the visual in many aspects (representational, communicative, political, urban to mention just a few) at both the global and local levels. Despite this situation, the mentioned methods, as well as those similar to them, are still used quite ‘shyly’ in research approaches to contemporary society. This paper discusses the central features and epistemological potential of photo-elicitation and photovoice, as well as their different formal variations, especially in the case of photo-elicitation. Basically, both methods are based in traditional research approaches like classic interviews and focus group discussions. Despite this, their use represents a visible and certainly significant expansion of the methodological range. In that sense, special attention is paid to the possible advantages of these methods which separate them in a certain way from other methodological practices. In order to prevent their uncritical glorification, the limitations and disadvantages of these methods are also discussed, which should offer a more nuanced methodological picture.

Key words: photo-elicitation, photovoice, methodology, sociology, anthropology

*Des approches méthodologiques visuelles
entre sociologie et anthropologie:
photo-elicitation et photovoice*

Cet article donne un aperçu de deux orientations méthodologiques particulières – la *photo-elicitation* et la méthode *photovoice*, qui tiennent leur origine de l’anthropologie, mais ont aussi trouvé leur application en sociologie. Leur

spécificité réside dans le fait qu'elles sont fondées sur le visuel et les matériaux visuels en général, et leur actualité éventuelle découle d'un contexte social particulier caractérisé par la prédominance des contenus visuels, aussi bien au niveau global qu'aux niveaux locaux. En dépit d'une telle situation, les méthodes mentionnées, ainsi que celles qui leur ressemblent, continuent à être assez « timidement » utilisées dans des approches scientifiques de la société contemporaine. L'article analyse les particularités centrales et le potentiel épistémologique de la *photo-elicitation* et de la méthode de *photovoice*, ainsi que leurs variations formelles variées. Une attention particulière a été consacrée à de possibles avantages, mais aussi inconvénients de ces méthodes.

Mots clés: *photo-elicitation*, *photovoice*, méthodologie, sociologie, anthropologie

Primljeno / Received: 21.03.2023.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 14.05.2023.